

PALEO-AKTUEEL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKES PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolitische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

PAARDENROOKVLEES UIT KESTEREN (GLD.)

J.T. Zeiler¹

In januari 2002 is door SyntheGra Archeologie B.V. een archeologische begeleiding uitgevoerd bij de aanleg van een retentievijver voor de nieuwbouwwijk Craaienhof te Kesteren. De voornaamste vraagstelling van het onderzoek was het traceren van de begrenzing van een nederzettingsareaal, dat deels al vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw door de ROB is onderzocht. Tijdens het onderzoek is een verlande riviergeul (*crevasse*) aangetroffen. In de vulling en ter weerszijden van deze geul zijn bewoningssporen aangetroffen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd. Ten westen van de geul bleek sprake te zijn van bewoning met een ruraal karakter, waarschijnlijk onderdeel van de *vicus* die bij het *castellum* Carvo heeft gelegen. Ten oosten van de geul is een beschoeiing aangetroffen met een bedding die volgestort was met afval met een militair karakter. Het betreft uitsluitend importmateriaal en veel militaria zoals wapentuig en uitrustingsstukken, waaronder beslag (*phalerae*) en een werpspeer(punt). Deze laatste voorwerpen zijn een aanwijzing voor de aanwezigheid van een ruiterafdeling (*ala*). Na het verlanden van de geul is in de 12^e eeuw een woerd aangelegd op een deel van het vicusterrein. In de 14^e of 15^e eeuw is daarop een stenen huis, waarschijnlijk een boerderij, gebouwd die in de 17^e eeuw moet zijn afgebroken (Van der Kuijl & Krist, 2003).

Het dierlijk botmateriaal van Kesteren-Craaienhof

Het onderzoek van het – uitsluitend handverzamelde – dierlijk botmateriaal had een waarderend karakter. Dit betekent onder meer dat een bot alleen op soort is gedetermineerd indien dit snel te verwezenlijken was.

Van de ruim 300 skeletfragmenten is iets minder dan de helft min of meer eenduidig te dateren. Het grootste deel daarvan is afkomstig uit Romeinse context; de overige botten zijn te dateren

in de late ijzertijd en/of Romeinse tijd, c.q. de late Middeleeuwen. In het algemeen is zowel het gedateerde als het niet eenduidig gedateerde materiaal goed geconserveerd.

Wat betreft de twee oudste perioden is het soortenspectrum vrijwel identiek: rund (*Bos taurus*), paard (*Equus caballus*), schaap (*Ovis aries*) en schaap/geit (*Ovis/Capra*), varken (*Sus domesticus*) en hond (*Canis familiaris*). Gans (*Anser* sp.) is alleen aangetroffen in het materiaal uit de late ijzertijd en/of Romeinse tijd. In het laatmiddeleeuwse materiaal, dat slechts 13 skeletfragmenten omvat, gaat het om rund, paard en varken.

Een paardenbot met opmerkelijke slachtsporen

In het niet eenduidig te dateren materiaal, dat resten omvat van rund, paard, schaap en/of geit, varken, hond en kip (*Gallus domesticus*), is een linkerschouderblad van een volwassen paard aangetroffen waarop slachtsporen te zien zijn (fig.1). Het gaat om een serie kasporen op een van de lange zijden (craniaal) en een kunstmatig aangebracht gat in het bovenste (proximale) gedeelte, direct naast de eveneens afgekapte kam. Op het bovenste deel van de achterzijde (mediaal) is een aantal fijne snijsporen te onderscheiden. Behalve deze slachtsporen zijn aan de bovenkant van het schouderblad ook tandafdrukken van hond te zien.

Slachtsporen hoeven niet altijd te wijzen op consumptie; ze kunnen bijvoorbeeld ook worden veroorzaakt door het villen van een dier. In dit geval echter wijzen de slachtsporen wel op consumptie, wat opmerkelijk is omdat aanwijzingen voor het eten van paardenvlees in het algemeen vrij zeldzaam zijn.

Het geheel wekt sterk de indruk dat we hier te maken hebben met het roken van vlees. Het gat in het bovenste deel wijst er op dat men de schouder

aan een haak heeft opgehangen. Dit is vaker aangetoond, onder meer op schouderbladen van runderen uit Romeins Nijmegen (Lauwerier, 1988), maar zover bekend nooit bij paard. De snijsporen op de achterkant van het schouderblad kunnen te maken hebben met het feit dat door het rookproces het vlees vaster op het bot komt te zitten, en er dus enige kracht nodig is bij het afsnijden van het vlees. De tandafdrukken aan de bovenzijde wijzen er op dat men het schouderblad, na consumptie van het vlees, aan een hond heeft gegeven.

Een aspect dat deze vondst nog intrigerender maakt, is de mogelijkheid dat het bot uit een Romeinse context komt. Zowel uit schriftelijke als archeologische bronnen blijkt dat het eten van paardenvlees in de Romeinse militaire wereld taboe was. Dit wordt weerspiegeld in de archeozoologische gegevens van Romeinse militaire nederzettingen in Nederland. Paardenbotten worden weliswaar tussen het normale afval aangetroffen, maar vertonen altijd een geringe fragmentatie en worden regelmatig als complete, gearticuleerde skeletten aangetroffen. Slachtsproten die op consumptie wijzen ontbreken volkomen.

Bij de inheemse bevolking lag dit anders: op verschillende plaatsen ten noorden van de *Limes* en in het westelijke deel van het rivierengebied werd wel paardenvlees gegeten. In de rest van het door de Romeinen bezette gebied was dit niet het geval. Mogelijk heeft dit te maken met Romeinse invloed, hoewel oudere, inheemse gewoonten eveneens een rol kunnen hebben gespeeld (Lauwerier & Robeerst, 1998; Lauwerier, 1999). In dit verband merkt Lauwerier (1999) op dat het feit dat consumptie van paardenvlees in latere perioden werd verboden niet zozeer moet worden gezien als een Christelijke traditie, maar primair als een van de Romeinen overgenomen, en gedeeltelijk zelfs inheemse, gewoonte. De pauselijke verboden op het eten van paardenvlees uit de Middeleeuwen wijzen er volgens hem op dat het reeds bestaande taboe is gekerstend.

Aangezien het materiaal waartoe het bewuste schouderblad behoort op archeologische gronden niet kon worden gedateerd en dus zowel Romeins als middeleeuws kon zijn, bleef de vraag bestaan hoe bijzonder deze vondst was. De enige mogelijkheid om hier achter te komen was een ^{14}C -date-

Fig. 1. Linkerschouderblad van paard met diverse typen slachtsproten, waaronder een kunstmatig aangebracht gat in het bovenste gedeelte. Aan de bovenkant zijn ook tandafdrukken van hond te zien. Verkleining: 45%.

ring. Het GIA, in de persoon van J.N. Lanting, was bereid dit op zich te nemen. De uitkomst van de datering (GrA-23299) wijst ondubbelzinnig op een Romeinse herkomst: 1945 ± 40 BP.

Uit een latere periode is één vondst bekend die opmerkelijke gelijkenis vertoont met het bot uit Kesteren. Tussen het botmateriaal uit Hou-

ten-Tielland (vroeg-Middeleeuwen) werd een schouderblad van een volwassen paard aangetroffen met een kunstmatig aangebracht gat in het bovenste gedeelte, op precies dezelfde plek als bij het bot uit Kesteren. Volgens Laarman (1996: p. 356) is het gat gemaakt om het schouderblad aan een haak te hangen “... so that the entire forequarters could be hung to smoke over the fire. This is interpreted as evidence of occasional consumption of horse meat”.

Discussie

De slachtporen op het schouderblad van een paard uit Kesteren-Craaienhof wijzen er niet alleen op dat het vlees van het bewuste dier is gegeten, maar ook dat het gerookt is. Bovendien heeft men kennelijk na consumptie van het vlees het schouderblad aan een hond gegeven.

Van het begin af aan was duidelijk dat het om een bijzondere vondst ging: slachtporen die op consumptie wijzen worden weinig aangetroffen op paardenbotten, en er is slechts één vergelijkbaar geval bekend uit een vroegmiddeleeuwse context te Houten-Tielland. De datering van het bot, die een Romeinse herkomst aangeeft, maakt de vondst nog meer bijzonder. Weliswaar werd in de Romeinse tijd op verschillende plaatsen ten noorden van de Limes en in het westelijke deel van het rivierengebied door de inheemse bevolking wel paardenvlees gegeten, maar in de rest van het door de Romeinen bezette gebied was dit niet het geval. In de Romeinse militaire wereld was het eten van paardenvlees zelfs taboe.

De conclusie kan dus zijn dat het paardenbot uit Kesteren-Craaienhof, hoewel niet bekend is of het afkomstig is uit de *vicus* of uit het *castellum* (waar mogelijk een ruiterafdeling aanwezig was), met recht een unieke vondst mag worden genoemd, die duidt op een zeer afwijkend consumptiepatroon.

Summary

During an archaeological survey at Kesteren-Craaienhof more than 300 animal remains were found, coming from

different periods. About half of the bones could be dated, most of them coming from the Roman period. The remaining bones could be dated either in the Late Iron Age and/or Roman Period or the Late Middle Ages.

Among the bones a shoulder blade of horse was found with remarkable traces of butchering, clearly indicating that the meat had been smoked for consumption. In general, horse bones with butchering traces indicating human consumption are rare, especially during the Roman period (in the Roman military world the eating of horse meat was even considered taboo). The fact that the shoulder blade dates from the Roman period (^{14}C date 1945 ± 40 BP), together with clear indications of the presence at Kesteren-Craaienhof of a Roman cavalry division (ala), makes it a unique find, indicating a strongly deviating consumption pattern.

Noot

1. ArchaeoBone, Aggemastate 135, 8926 PC Leeuwarden.

Literatuur

- Kuijl, E. van der, & J. Krist (red.), 2003. *Rapportage archeologische begeleiding retentiebasin “Craaienhof”, Nedereindsestraat te Kesteren*. Hoog-Kepel.
- Laarman, F.J., 1996. The zoological remains. In: L.I. Kooistra, *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and early Middle Ages between the Rhine and Meuse*. Academisch proefschrift. Amersfoort, pp. 343–357.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1988. *Animals in Roman times in the Dutch eastern river area* (= Nederlandse Oudheden, 12/Project Oostelijk Rivierengebied, 1). Academisch proefschrift. Amersfoort.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1999. Eating horsemeat: the evidence in the Roman Netherlands. *Archaeo-fauna* 8, pp. 101–113.
- Lauwerier, R.C.G.M., & J.M.M. Robeerst, 1998. Paarden in de Romeinse tijd in Nederland. *Westerheem* 47, pp. 9–27.